

Η γλώσσα του Αριστοτέλη Βασίλης Κάλφας

1 Ο Αριστοτέλης και η προγενέστερη φιλοσοφική παράδοση

Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος με πολυετείς συστηματικές σπουδές. Από τα 17 του χρόνια εισάγεται στην πλατωνική Ακαδημία και παραμένει μέλος της για 20 ολόκληρα χρόνια. Θα πρέπει να φανταστούμε ότι πέρασε από όλα τα στάδια της εκπαιδευτικής διαδικασίας: ξεκίνησε από δόκιμο μέλος, στη συνέχεια εντάχθηκε στον στενό κύκλο των μαθητών του Πλάτωνα που διατηρούσαν προσωπική σχέση με τον δάσκαλο, και στα τελευταία χρόνια έγινε κι αυτός μέλος του διδακτικού προσωπικού της Σχολής. Η θέση του στον πλατωνικό κύκλο ήταν σίγουρα ηγετική, αφού, μετά τον θάνατο του Πλάτωνα, λέγεται ότι διεκδίκησε τη θέση του σχολάρχη της Ακαδημίας, χωρίς όμως επιτυχία.

Είναι κρίμα ότι, αν εξαιρέσει κανείς τον Αριστοτέλη, γνωρίζουμε λίγα πράγματα για τους άλλους σημαντικούς φιλοσόφους του πλατωνικού κύκλου. Και από τα λίγα όμως πράγματα που γνωρίζουμε προκύπτει ότι η πλατωνική σχολή δεν ήταν δογματική ούτε ιδιαίτερα πιστή στο γράμμα της διδασκαλίας του ιδρυτή της. Το πιο πιθανό είναι ότι και ο ίδιος ο Πλάτων θα πρέπει να ενθάρρυνε τις θεωρητικές διαφωνίες και την ανεξαρτησία της σκέψης των μαθητών του. Δημιουργήθηκε έτσι μια ζωντανή κοινότητα στοχαστών, που έδινε ερεθίσματα τόσο στον ίδιο τον Πλάτωνα για την ανάπτυξη της τελευταίας φάσης της φιλοσοφίας του όσο και στους μαθητές τους για να ανοίξουν τα δικά τους φτερά. Όλοι λοιπόν ξεκινούσαν από κάποιο κοινό υπόβαθρο, από μια βασική εκδοχή της πλατωνικής φιλοσοφίας, στη συνέχεια όμως ακολουθούσαν αποκλίνουσες διαδρομές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αριστοτέλης στα πρώτα του γραπτά μιλάει για τους Πλατωνικούς χρησιμοποιώντας το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο. Από την αρχή ωστόσο κρατά μια κριτική απόσταση από τις θεωρίες του Πλάτωνα, και γρήγορα θα προχωρήσει στην απόρριψη της θεωρίας των Ιδεών και στην προβολή της δικής του σύλληψης της πραγματικότητας.

Δεν είναι εύκολο να σταθμίσει κανείς τι οφείλει ο Αριστοτέλης στην πλατωνική του εκπαίδευση και τι είναι αποκλειστικά δική του κατάκτηση. Το σίγουρο είναι ο Πλάτων δεν ευνοούσε την πολυμάθεια, η οποία είναι βασικό χαρακτηριστικό της αριστοτελικής σκέψης. Στην πλατωνική ακαδημία η έμφαση δινόταν μόνο στη φιλοσοφία, ενώ από τις επιστήμες διδάσκονταν μόνο τα μαθηματικά, στα οποία εντάσσονταν και η αστρονομία. Όταν λοιπόν μαθαίνουμε από τη βιογραφική παράδοση ότι ο Πλάτων είχε αποδώσει στον Αριστοτέλη το προσωνύμιο «ο αναγνώστης», μάλλον θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο χαρακτηρισμός αυτός θα είχε ειρωνική χροιά. Για τον Πλάτωνα η εκτεταμένη και συστηματική συλλογή υλικού, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η βιολογία του Αριστοτέλη, μάλλον θα φαινόταν χαμένος χρόνος. Και σίγουρα δεν θα καταλάβαινε τι δουλειά είχε ένας φιλόσοφος να καταγράφει και να ταξινομεί τα υπάρχοντα πολιτεύματα ή να συντάσσει καταλόγους με τους νικητές των Ολυμπιακών αγώνων ή των δραματικών διαγωνισμών της Αθηναϊκής δημοκρατίας.

Ο Αριστοτέλης ξεκίνησε τη συγγραφική του καριέρα γράφοντας διαλόγους, οι οποίοι δυστυχώς δεν έχουν σωθεί. Το λογοτεχνικό αυτό είδος, που καθιέρωσε με την αζεπέραστη μαεστρία του ο ίδιος ο Πλάτων, θα πρέπει να λειτουργούσε ως πρότυπο γραφής για τους φιλοσοφικούς κύκλους της εποχής. Η θεματολογία των αριστοτελικών διαλόγων, απ' όσο γνωρίζουμε, μαρτυρεί κι αυτή πλατωνικές καταβολές: ηθική, ρητορική, κοσμολογία, θεωρία της ποίησης. Το ύφος του θα πρέπει να ήταν προσηγμένο, με αναφορές και παραθέματα από την ποιητική παράδοση, ιδίως από τον Ευριπίδη. Ο Κικέρων, που είχε άμεση πρόσβαση στα κείμενα αυτά, εξυμνεί το λογοτεχνικό ύφος του Αριστοτέλη, γεγονός που φαίνεται παράδοξο σε όσους γνωρίζουν μόνο τα διδακτικά του συγγράμματα.

Είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης εγκαινιάζει μια καινοφανή μέθοδο προσέγγισης των παλαιότερων γραπτών κειμένων. Κατά τον Düring (*Αριστοτέλης*, μτφ. Π. Κοτζιά-Παντελή, Αθήνα 1991, τόμ. 1, σ. 51), ενώ «οι περισσότεροι από τους νεαρούς μαθητές της Ακαδημίας 'άκουγαν' βιβλία, ο Αριστοτέλης διάβαζε βιβλία με τον τρόπο που τα διαβάζουμε και εμείς». Στα *Τοπικά* συστήνει στον επίδοξο διαλεκτικό την εκμετάλλευση των γραπτών κειμένων του παρελθόντος για τη συναγωγή πινάκων, που θα αποτελέσουν μια εύχρηστη παρακαταθήκη έγκυρων απόψεων (*Τοπικά* 105b12-18). Η προσφυγή σε γενικά αποδεκτές πεποιθήσεις, σε αντιλήψεις που άντεξαν στο πέρασμα του χρόνου, δεν ενισχύει μόνο την πειθώ των λόγων μας, αλλά είναι και μια ένδειξη για την αλήθεια τους.

Η ανθρώπινη σκέψη λοιπόν θα μπορούσε να ιδωθεί υπό εξελικτικό πρίσμα, ως συνεχής επαναφορά των ίδιων βασικών ερωτημάτων και βαθμιαία βελτίωση των απαντήσεών μας, ως διαδικασία συσσώρευσης γνώσεων και λύσεων. Όπως επισημαίνει ο Barnes (*Αριστοτέλης*, μτφ. Ε. Λεοντσίνη, Αθήνα 2006, 33-34), «η στήριξη στην παράδοση ή η χρησιμοποίηση των παλαιότερων ανακαλύψεων αποτελεί φρόνιμη και αναντικατάστατη διαδικασία και πρακτική για κάθε επιστήμονα ερευνητή. Όμως στον Αριστοτέλη το ζήτημα διαθέτει μεγαλύτερο βάθος. Είχε υψηλή επίγνωση της θέσης που κατείχε στο τέρμα μιας σειράς διανοητών, ενώ είχε πλήρη γνώση της ιστορίας του πνεύματος και επίγνωση της δικής του θέσης μέσα σ' αυτήν». Όπου υπάρχει λοιπόν προϋπάρχουσα γνώση πρέπει κατά κάποιον τρόπο να αξιοποιηθεί. Σε περιπτώσεις βέβαια εντελώς νέων ερευνητικών κλάδων, τότε η έρευνα πρέπει να αρχίσει εξ αρχής, και αυτό, κατά τον Αριστοτέλη, είναι το δυσκολότερο. Μιλώντας στους *Σοφιστικούς ελέγχους* για τη ρητορική και τη «συλλογιστική», αποδίδει την απαρχή της πρώτης σε προγενέστερους θεωρητικούς, ενώ δεν διστάζει να υπερηφανευτεί για τη δική του συμβολή στην εξ αρχής θεμελίωση της δεύτερης (183b17 κ.ε.).

Οι πολλαπλές αναφορές του Αριστοτέλη στους προγενέστερους φιλοσόφους και η διεξοδική ανάλυση των θέσεών τους μας επιτρέπουν να λέμε ότι από τον Αριστοτέλη ξεκινά η ιστορική σύλληψη της φιλοσοφίας – συχνά λέγεται ότι ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος ιστορικός της φιλοσοφίας.

Η πρωτιά του Αριστοτέλη θεμελιώνεται στη διαφορετική στάση του Πλάτωνα. Η αλήθεια είναι ότι ο Πλάτων δεν έλκεται ιδιαίτερα από την ιστορία. Δεν διστάζει να καταφύγει σε ακραίους αναχρονισμούς, ενώ, όταν αναφέρεται στο παρελθόν, προσπερνά το κοντινό και ανασυνθέτει ένα απώτατο, εμφανώς μυθικό παρελθόν, ακολουθώντας την τάση των τραγικών ποιητών και των ρητόρων, που δεν διαχωρίζουν την ιστορία από τη μυθολογία. Αν εξαιρέσει κανείς τον Παρμενίδη, ελάχιστες είναι οι άμεσες αναφορές του Πλάτωνα στους Προσωκρατικούς. Για να δώσω ένα παράδειγμα, ο Πλάτων αναφέρει επωνύμως τον Εμπεδοκλή μόνο 2 φορές, ενώ ο Αριστοτέλης 132. Η αγωνία του Πλάτωνα είναι να οριοθετήσει τον ρόλο του φιλοσόφου απέναντι στους ανταγωνιστές του, απέναντι στον ποιητή, αλλά και στον πολιτικό, στον ρήτορα ή σε αυτόν που ο ίδιος βαφτίζει «σοφιστή». Στην ουσία ο Πλάτων ιδρύει τη φιλοσοφία. Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στην εξασφάλιση μιας προνομιακής γνωστικής περιοχής για τον νεοσύστατο κλάδο, όχι στη σκιαγράφηση της ιστορίας του.

Από εντελώς διαφορετικό σημείο ξεκινά ο Αριστοτέλης. Ως μέλος του πλατωνικού κύκλου, δεν έχει καμία αμφιβολία ή αγωνία για την ύπαρξη της φιλοσοφίας. Έχει από τα πρώτα χρόνια της μαθητείας του αποδεχτεί την ένταξή του σε μια σχολή, η οποία αποδέχεται την αυθεντία του Πλάτωνα και αναγνωρίζει ως ήρωές της τον Πυθαγόρα, τον Παρμενίδη και τον Σωκράτη. Το πρόβλημα την εποχή του Αριστοτέλη είναι ότι, πέρα από τους Πλατωνικούς, και άλλοι μιλούν πλέον εν ονόματι της φιλοσοφίας: ο Ισοκράτης είναι σίγουρα ένας απ' αυτούς, αλλά και ο Ξενοφών, ο Λυσίας, ο Αλκιδάμας, ο Αισχίνης. Νόημα λοιπόν πλέον έχει να διευκρινιστεί η ειδικά πλατωνική προσέγγιση της φιλοσοφίας και η διαφοροποίηση της από άλλες σύγχρονες φιλοσοφικές προσεγγίσεις.

2 Τα γραπτά του Αριστοτέλη

Όσο ζούσε ο Αριστοτέλης δημοσίευσε έναν περιορισμένο αριθμό έργων, κάποια από τα οποία ήταν διάλογοι που απευθύνονταν στο ευρύ κοινό και κάποια άλλα πραγματείες, συχνά με επίκεντρο την πλατωνική θεωρία των Ιδεών. Από τα έργα αυτά κανένα δεν σώθηκε ολόκληρο (αν και σώθηκαν τρία ποιήματά του, αφιερωμένα σε φίλους με διάφορες αφορμές). Έφτασαν όμως στα χέρια μας τα αδημοσίευτα διδακτικά του συγγράμματα, ή μάλλον οι προσωπικές του σημειώσεις επάνω στις οποίες στήριζε τη διδασκαλία στους μαθητές του.

Οι αρχαίες πηγές μάς μεταφέρουν μια μυθιστορηματική εκδοχή της διάσωσής τους. Τα χειρόγραφα του Αριστοτέλη (μαζί με την πλούσια προσωπική του βιβλιοθήκη) κληροδοτήθηκαν μετά το θάνατό του στους διαδόχους του στο Λύκειο, μεταφέρθηκαν στη συνέχεια στη Σκήψη της Μικράς Ασίας όπου έμειναν θαμμένα σε κάποια σπηλιά και ξεχασμένα για περισσότερο από 200 χρόνια. Χρωστούμε τη διάσωση των χειρογράφων στο συλλεκτικό πάθος ενός πλούσιου βιβλιόφιλου Αθηναίου, του Απελλικώνα. Ο Απελλικών έμαθε για την ύπαρξη του πολύτιμου αυτού υλικού, το αναζήτησε στη Σκήψη και τελικά το αγόρασε και το έφερε στην Αθήνα. Όλα αυτά γίνονται στις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ. Μετά τον πρώτο Μυθριδικό πόλεμο, ο Σύλλας θα καταλάβει την Αθήνα το 86 π.Χ., και τα χειρόγραφα του Αριστοτέλη θα μεταφερθούν ως πολύτιμη λεία στη Ρώμη. 50 περίπου χρόνια αργότερα εκδόθηκαν από ένα προικισμένο φιλόλογο και γνώστη της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο. Με την έκδοση του Ανδρόνικου τα αριστοτελικά συγγράμματα πήραν την οριστική τους μορφή, αυτήν που έχουμε και εμείς σήμερα μπροστά μας όταν διαβάζουμε τον Αριστοτέλη.

Οι λεπτομέρειες αυτής της ιστορίας δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία – δεν αποκλείεται να είναι σε έναν βαθμό φανταστικές. Είναι πάντως γεγονός ότι η μεγάλη διάδοση της σκέψης του Αριστοτέλη αρχίζει μόνο όταν εκδίδονται τα διδακτικά του συγγράμματα, τρεις αιώνες μετά τον θάνατό του. Αν τα χειρόγραφα είχαν χαθεί, η ιστορία της μεταγενέστερης φιλοσοφίας θα ήταν διαφορετική, αφού το έργο του Αριστοτέλη αποτέλεσε τη βάση της φιλοσοφίας των Βυζαντινών, των Αράβων και των Σχολαστικών της Δύσης. Τα έργα του Αριστοτέλη συζητούνται και σχολιάζονται συστηματικά σε όλη την ύστερη ελληνική αρχαιότητα. Η αριστοτελική παράδοση συνεχίζεται αμείωτη σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και μετά την Άλωση στον ελληνικό χώρο μέχρι τον 19^ο αιώνα. Η μεγάλη ωστόσο φήμη του Αριστοτέλη οφείλεται στην κυριαρχική του θέση στη φιλοσοφία των Αράβων και του Δυτικού Μεσαίωνα. Τα βασικά έργα του Αριστοτέλη μεταφράζονται στα αραβικά ήδη από τον 9^ο αιώνα μ.Χ. και γίνονται θεμέλιος λίθος της αραβικής φιλοσοφίας. Μέσω των Αράβων θα γίνουν γνωστά στη Λατινική Δύση κατά τον 12^ο αιώνα μ.Χ., οπότε και θα επιχειρηθεί η σύνθεση χριστιανικής θεολογίας και αριστοτελικής φιλοσοφίας στο Σχολαστικό σύστημα. Με τον Θωμά τον Ακινάτη (13^{ος} αιώνας) η αίγλη του Αριστοτέλη θα φτάσει στο απόγειό της, και το αριστοτελικό σύστημα θα αποτελέσει τη βάση της εκπαίδευσης στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια μέχρι τον 17^ο αιώνα μ.Χ.

Πιο σημαντική όμως είναι μια άλλη συνέπεια της περιέργης αυτής ιστορίας. Το υλικό που έφτασε στα χέρια του Ανδρόνικου δεν προοριζόταν για δημοσίευση. Φανταζόμαστε ότι περιείχε σημειώσεις των μαθημάτων του Αριστοτέλη, με διάσπαρτες προσθήκες, αναθεωρήσεις και απορίες, κάποιες ημιτελείς πραγματείες, σχεδιάσματα μελλοντικών έργων, συλλογές εμπειρικών δεδομένων. Σκεφτείτε έναν καθηγητή που επανέρχεται χρόνο με τον χρόνο στα ίδια βασικά θέματα στις παραδόσεις του. Τι πιο φυσικό από το να χρησιμοποιήσει το υλικό που έχει συσσωρεύσει από τα προηγούμενα χρόνια, τροποποιώντας ωστόσο κάποια σημεία ή προσθέτοντας νέες σκέψεις και αναλύσεις. Αν μάλιστα το κοινό του είναι ιδιαίτερα δεκτικό και δημιουργικό, ο ίδιος μπορεί να επωφεληθεί από τον διάλογο που θα προκληθεί και να ενσωματώσει και άλλα στοιχεία. Σε κάποια έργα οι ειδικοί διακρίνουν ίχνη συστηματικής αναθεώρησης. Πρόκειται δηλαδή για ένα ανομοιογενές υλικό, που ο Αριστοτέλης δεν έπαψε να επεξεργάζεται και να συμπληρώνει όσο ζούσε.

Ο Ανδρόνικος λοιπόν συνένωσε τα διάφορα μαθήματα και τις σημειώσεις του Αριστοτέλη σε ενιαίες πραγματείες με κριτήριο την κοινότητα της θεματολογίας τους. Όπως μας λέει ο Πορφύριος, ο Ανδρόνικος “συνένωσε σε ένα έργο κείμενα που πραγματεύονται το ίδιο θέμα, και έτσι διαίρεσε τα έργα του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου σε βιβλία” (*Βίος Πλωτίνου* 24,6-11). Σε κάποια έργα, όπως λ.χ. στα *Τοπικά*, για την τελική μορφή υπεύθυνος θα πρέπει να ήταν ο Αριστοτέλης. Πρόκειται όμως για εξαίρεση. Στα περισσότερα έργα του αριστοτελικού corpus την τελική μορφή την έδωσε ο Ανδρόνικος. Δεν αποκλείεται μάλιστα να συμπλήρωσε και ο ίδιος κάποια κενά ή να διόρθωσε γλωσσικές ατέλειες. Θα πρέπει λοιπόν να συνειδητοποιήσουμε ότι οι πραγματείες του Αριστοτέλη πήραν τη μορφή και την ονομασία που φέρουν και σήμερα όχι από τον ίδιο τον συγγραφέα τους αλλά από έναν μεταγενέστερο εκδότη. Έτσι, λ.χ., η πραγματεία που ονομάστηκε «*Φυσικά*» περιλαμβάνει τις παραδόσεις και τις σημειώσεις που κατά καιρούς συνέθεσε ο Αριστοτέλης για τις έννοιες της φύσης, της κίνησης, του χρόνου, του χώρου, του απείρου κ.ο.κ. Οργανώθηκε λοιπόν το έργο του Αριστοτέλη σε μια πλειάδα αυτόνομων συγγραμμάτων, η εμβέλεια των οποίων καλύπτει όλο το φάσμα των γνώσεων και η συνολική τους έκτασή είναι περίπου τρεις φορές μεγαλύτερη από τους διαλόγους του Πλάτωνα.

Η εικόνα που αποκομίζει όποιος προσεγγίζει το μνημειώδες αυτό έργο είναι ότι βρίσκεται μπροστά σε ένα πλήρες φιλοσοφικό σύστημα, στην πρώτη συνεκτική θεωρία που ερμηνεύει κάθε πλευρά της πραγματικότητας. Προηγούνται τα λογικά συγγράμματα, στα οποία ο Ανδρόνικος έδωσε τον τίτλο «*Όργανον*», δηλαδή εργαλείο της γνώσης. Ακολουθούν τα φυσικά συγγράμματα, καθένα από τα οποία αφιερώνεται σε έναν τομέα φυσικών φαινομένων: τα *Φυσικά* μελετούν τις γενικές αρχές της φυσικής επιστήμης: το *Περί ουρανού*, τα *Μετεωρολογικά*, και το *Περί γενέσεως και φθοράς*, μελετούν αντιστοίχως την κοσμολογία, την μετεωρολογία και τη δομή της ύλης: το *Περί Ψυχής* τη φυσιολογία του ανθρώπου, και τα πολυάριθμα βιολογικά του συγγράμματα μελετούν τα έμβια όντα. Μετά τα φυσικά συγγράμματα, ο Ανδρόνικος τοποθέτησε ένα έργο, που περιλαμβάνει τις γενικές αρχές της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, τις βασικές του θέσεις για τη φύση των όντων. Το ονόμασε «*Μετά τα φυσικά*», ακριβώς γιατί έρχεται μετά τη μελέτη της φύσεως – κι έτσι προίκισε τη μεταγενέστερη φιλοσοφία με μια νέα θεμελιώδη έννοια, την έννοια της «μεταφυσικής». Η πρακτική πλευρά της φιλοσοφίας, η μελέτη της ηθικής και πολιτικής συμπεριφοράς των ανθρώπων, καλύπτεται αντιστοίχως με τα *Ηθικά* (*Ηθικά Νικομάχεια* και *Ηθικά Ευδήμεια*) και τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη. Τέλος, το αριστοτελικό corpus συμπληρώνεται με πραγματείες που αφιερώνονται σε διάφορες τέχνες, όπως η *Ρητορική*, που καθορίζει τους τύπους της πειστικής επιχειρηματολογίας, και η *Ποιητική*, που μελετά τη θεωρία της ποιητικής δημιουργίας και ειδικότερα της αρχαίας τραγωδίας.

Είναι όμως η σκέψη του Αριστοτέλη τόσο συστηματική όσο δείχνει η κατάταξη των έργων του; Η μελέτη μιας αριστοτελικής πραγματείας αρκεί για να αναιρέσει την εικόνα της συστηματικότητας. Η ειδικότητα του Αριστοτέλη, το ιδιαίτερο ταλέντο του, είναι η ανάδειξη κρίσιμων προβλημάτων. Από ένα πρόβλημα ξεκινά πάντοτε ο Αριστοτέλης, από ένα ζήτημα που του δίνει την ευκαιρία να κρίνει τις υπάρχουσες απαντήσεις, να προχωρήσει σε λεπτές διακρίσεις και να εντοπίσει τον πυρήνα του σε ένα φιλοσοφικό δίλημμα, στην κατάλληλη «απορία». Ακολουθεί κατά κανόνα η δική του απάντηση, συχνά όμως προτείνονται περισσότερες από μια εναλλακτικές λύσεις, που αφήνονται ανοικτές. Ο Αριστοτέλης δείχνει να θεωρεί πιο σημαντική τη συζήτηση που οδηγεί στη διατύπωση μιας φιλοσοφικής θέσης από την αξία της ίδιας της θέσης. Γι' αυτό και πολύ συχνά οι μελετητές του έργου του διαφωνούν για την ουσία των αριστοτελικών θέσεων.

Επιπλέον, ο Αριστοτέλης είναι πεπεισμένος ότι η κάθε επιστήμη έχει τις δικές της αρχές (τα δικά της αξιώματα), τη δική της μέθοδο και, ως έναν βαθμό, τη δική της γλώσσα. (*Περί ουρανού* 306a9-11). Δεν μπορεί ούτε πρέπει λοιπόν κανείς να επιχειρήσει μια ενοποίηση της ανθρώπινης γνώσης πάνω σε ενιαία θεμέλια. Η αριστοτελική ηθική, για παράδειγμα, δεν μπορεί να εναρμονιστεί με την αριστοτελική φυσική, γιατί η ανθρώπινη πράξη δεν υπόκειται στη φυσική

νομοτέλεια και ρυθμίζεται από τους δικούς της ιδιαίτερους κανόνες. Αλλά και μέσα στον χώρο της φύσης, οι επιμέρους φυσικές επιστήμες διατηρούν την αυτονομία και την αξία τους: η βιολογία έχει διαφορετικές αρχές και διαφορετική μέθοδο από την κοσμολογία – και οι δύο όμως είναι εξίσου σημαντικές:

Και οι δύο έρευνες έχουν τη χάρη τους. Στην πρώτη περίπτωση η γνώση των αιωνίων ουσιών [των άστρων] έχει τόση αξία, ώστε ακόμη και η ελάχιστη επαφή μαζί τους προσφέρει μεγαλύτερη ικανοποίηση από κάθε άλλη γνωστή μας ηδονή, όπως ακριβώς και το να διακρίνεις έστω και μια φευγαλέα και αποσπασματική εικόνα του έρωτά σου σου δίνει μεγαλύτερη χαρά από την πλήρη θέα πολλών άλλων και σπουδαίων πραγμάτων. Στη δεύτερη περίπτωση η διαφορά είναι ότι η γνώση μας είναι πολύ πιο έγκυρη, αφού γνωρίζουμε καλύτερα πολύ περισσότερες πλευρές των φθαρτών όντων [των ζώων και των φυτών]. Θα έλεγε κανείς ότι το γεγονός ότι είναι πιο κοντά μας, και η φύση τους μας είναι πιο οικεία, εξισορροπεί κατά κάποιο τρόπο την αξία της επιστήμης των θεικών ουσιών... Γιατί ακόμη και αυτά που δεν παρουσιάζουν την παραμικρή χάρη στην όψη, η φύση τα δημιούργησε έτσι ώστε η θεωρία τους να προσφέρει ασύλληπτες ηδονές σε εκείνους που μπορούν να συλλάβουν τις αιτίες, σε όσους είναι πραγματικοί φιλόσοφοι... Σε όλα τα έργα της φύσης υπάρχει κάτι αξιοθαύμαστο (Περί ζώων μορίων 644b22-645a23).

Στο θαυμάσιο αυτό κείμενο, που δείχνει να έχει γραφεί με επιμέλεια και έμπνευση, φαίνεται πολύ καθαρά η διαφορά της ερευνητικής ιδιοσυγκρασίας του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα και από τους άλλους επιγόνους του Σωκράτη. Φαίνεται ακόμη γιατί ο Αριστοτέλης είναι τόσο κοντά στη σημερινή αντίληψη της επιστημονικής έρευνας.

3 Το ύφος και η γλώσσα του Αριστοτέλη

Τα γραπτά του Αριστοτέλη δεν είναι ιδιαίτερα ελκυστικά ούτε απευθύνονται στον μέσο αναγνώστη. Η κατανόησή τους προϋποθέτει γνώση της προγενέστερης φιλοσοφικής παράδοσης αλλά και εξοικείωση με το πυκνό, δύσβατο και ξηρό ύφος του φιλοσόφου. Ίσως τα χαμένα «εξωτερικά» έργα του Αριστοτέλη να ήταν διαφορετικά, αν πιστέψουμε τη μαρτυρία του Κικέρωνα. Τα κείμενα πάντως που έχουμε σήμερα στα χέρια μας απαιτούν για την κατανόησή τους τη μεγαλύτερη δυνατή προσπάθεια από τον αναγνώστη. Ο Αριστοτέλης είναι, χωρίς αμφιβολία, ένας από τους πιο δύσκολους φιλοσόφους.

Ο Αριστοτέλης δεν παίζει με τις λέξεις, πολύ σπάνια είναι ειρωνικός, και μάλλον δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερη αίσθηση του χιούμορ. Δείχνει να εκτιμά τον έντιμο συνομιλητή και αντίπαλο, αυτόν που, όπως λέει, «είναι με τέτοιο τρόπο προικισμένος από τη φύση, ώστε να αντιμετωπίζει με τη σωστή αγάπη και το σωστό μίσος καθετί που του παρουσιάζουν· μόνο τότε μπορεί να κρίνει σωστά πιο είναι το καλύτερο» (Τοπικά 163b12-16). Κατά κανόνα γράφει με νηφαλιότητα, οι κρίσεις του είναι αντικειμενικές, και η προσπάθειά του είναι να πείσει με επιχειρήματα το ακροατήριό του. Πολλές φορές έχει εξαρθεί ο παιδαγωγικός τόνος των γραπτών του, που διανθίζονται από πληθώρα παραδειγμάτων. Όπως σημειώνει ο During (Αριστοτέλης, σ. 67-68), «στα καλύτερα έργα του ο Αριστοτέλης γράφει έναν σαφή επιστημονικό πεζό λόγο που, παρ' όλη την αντικειμενικότητά του, διατηρεί, σχεδόν σε κάθε φράση, έναν τόνο καθαρά προσωπικό. Θαυμάζουμε τη σφιχτοδεμένη συντομία και τη συχνά αμετάφραστη ακριβολογία της έκφρασής του, τη μεγάλη ποικιλία των λεκτικών μέσων με τα οποία ντύνει τις προτάσεις και τους ισχυρισμούς του δίνοντάς τους μια μορφή αντίστοιχη προς το περιεχόμενό τους, και καταλαβαίνουμε τότε γιατί επταίνασαν τη δύναμη που είχε ο λόγος του να πείθει. Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι ο Αριστοτέλης είναι ο δημιουργός του επιστημονικού λόγου και του επιστημονικού τρόπου έκθεσης».

Παρ' όλα αυτά ο Αριστοτέλης μπορεί κατά περιπτώσεις να γίνει ιδιαίτερα επιθετικός. Κάποιοι στοχαστές, όπως ο Ηράκλειτος, ο Μέλισσος ή ο Αντισθένης προκαλούν σταθερά, για διάφορους λόγους, την αντίδραση και την περιφρόνησή του. Για τους διαδόχους του Πλάτωνα στην Ακαδημία, τους παλιούς του συντρόφους, γράφει με πολύ πάθος και δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει εναντίον τους χαρακτηρισμούς βαρείς, όπως ότι η φιλοσοφία τους είναι «*μοχθηρή τραγωδία*» και ότι ο λόγος τους θυμίζει «*λόγο των δούλων*» (Μετά τα φυσικά N 1090b13-1091a22). Κυρίως του είναι αδιανόητο πώς κάποιοι μπορούν να αμφισβητούν τα αυτονόητα δεδομένα του κοινού νου και της κοινής εμπειρίας.

Το να αποπειραθούμε να δείξουμε ότι υπάρχει η φύση θα ήταν γελοίο, αφού είναι φανερό ότι υπάρχουν πολλά όντα σαν κι αυτά που αναφέραμε. Η προσπάθεια να αποδείξει κανείς το φανερό μέσω του μη φανερού χαρακτηρίζει τον άνθρωπο που δεν μπορεί να διακρίνει αυτό που γίνεται από μόνο του γνωστό από εκείνο που δεν γίνεται (Φυσικά 193a1-6).

Ο Πλάτων είχε καταφέρει, με τη συγγραφή των διαλόγων του, να μεταφέρει στο εσωτερικό της φιλοσοφίας τη διαλεκτική αντιπαράθεση. Ο Αριστοτέλης δεν γράφει με τον ίδιο τρόπο. Ο «αγών» όμως, ως θεμελιώδης τρόπος εκφοράς της αλήθειας είναι κοινός σε δάσκαλο και μαθητή, όπως και σε όλη, υποψιάζομαι, την αρχαιοελληνική σύλληψη της πραγματικότητας. Ο Αριστοτέλης φαίνεται να έχει πλήρη συνείδηση του «αγωνιστικού» χαρακτήρα της φιλοσοφικής γνώσης, αν και στα κείμενά του διαλέγεται με αντίπαλες θέσεις που ο ίδιος ανασυγκροτεί και, βέβαια, με τον ίδιο εαυτό του:

Γιατί αυτή είναι μια συνήθεια που όλοι έχουμε: δεν διεξάγουμε μια έρευνα προσβλέποντας στο αντικείμενό της, αλλά έχοντας στον νου αυτόν που υποστηρίζει τα αντίθετα από μας. Ακόμη και όταν ερευνούμε μόνοι μας κάτι, φθάνουμε μέχρι εκείνο το σημείο, όπου δεν έχουμε πλέον να αντιτάξουμε τίποτε στον εαυτό μας. Γι' αυτό λοιπόν όποιος πρόκειται να ερευνήσει κάτι σωστά πρέπει να προβάλλει εκείνες τις ενστάσεις που αρμόζουν στο ίδιο το αντικείμενό του, και αυτήν τη δεξιότητα την αποκτά όταν έχει εξετάσει όλες τις σχετικές διαφορές (Περί ουρανού 294b6-13).

Η πρώιμη ελληνική φιλοσοφία, αλλά και γενικότερα η αφηρημένη σκέψη, είχαν ωφεληθεί ιδιαίτερα από τη δυνατότητα της ελληνικής γλώσσας να χρησιμοποιεί το ουδέτερο οριστικό άρθρο για να μετατρέψει ρηματικούς τύπους και επίθετα σε αφηρημένα ουσιαστικά: το ποιείν, το πάσχειν, το γίνεσθαι, το ον, το αγαθό κ.ο.κ. Το πλεονέκτημα αυτό ήταν ιδιαίτερο σημαντικό (έχει άλλωστε διατυπωθεί και η θεωρία ότι σ' αυτήν την ιδιότητα της ελληνικής γλώσσας θα πρέπει να αποδοθεί η ανάπτυξη επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης στην Ελλάδα). Αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι οι Λατίνοι για να πουν «το αγαθό» θα πρέπει να χρησιμοποιήσουν την περίφραση «quid est bonum». Στον χώρο της φιλοσοφίας, οι πρώτες φιλοσοφικές έννοιες – το «άπειρο» του Αναξίμανδρου, το «Ον» του Παρμενίδη – δημιουργήθηκαν με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, και η τάση αυτή γενικεύτηκε την εποχή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Η ελληνική γλώσσα εμπλουτίστηκε με πολλούς νέους όρους. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ο Πλάτων στους πρώιμους διαλόγους του βάζει τον Σωκράτη να ρωτά «τί το όσιον», ή «τί το δίκαιον», ο συνομιλητής του στην αρχή δεν καταλαβαίνει ότι αυτό που του ζητούν δεν είναι η απαρίθμηση όσιων ή δίκαιων πράξεων, αλλά ένας καθολικός ορισμός της οσιότητας και της δικαιοσύνης. Η φιλοσοφία σιγά σιγά κατακτά το λεξιλόγιό της. Ο Αριστοτέλης θα αξιοποιήσει πλήρως αυτή τη δυνατότητα, συνδέοντας το ουδέτερο οριστικό άρθρο με κάθε γραμματικό τύπο (ακόμη και με επιρρήματα ή συνδέσμους): φιλοσοφικοί όροι στα αριστοτελικά κείμενα δεν είναι μόνο «το είναι» και «το ον», αλλά και «το τι έστι», «το ότι» και «το διότι», «το ου ένεκα» και το «όθεν η κίνησις», «το καθόλου» και το «καθ' έκαστον», «το απλώς» και «το λογικώς», «το καθ' εαυτόν» και «το κατά συμβεβηκός». Είναι χαρακτηριστικό ότι

μεταφράζοντας σήμερα τον Αριστοτέλη, δυσκολευόμαστε να αποδώσουμε στις σύγχρονες γλώσσες αυτούς τους τύπους, καθώς η γλωσσική μας ανοχή δείχνει να έχει μειωθεί.

Η διαφορά της φιλοσοφικής γλώσσας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη είναι μεγάλη – και αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ένα από τα πιο ενδιαφέροντα θέματα προβληματισμού. Είναι αλήθεια ότι ο Πλάτων καθιερώνει στην ουσία τη γλώσσα της φιλοσοφίας. Η συνειδητή του όμως προσπάθεια είναι να μην κόψει απότομα τις γέφυρες από τον κοινό άνθρωπο. Χρησιμοποιεί λοιπόν την καθημερινή γλώσσα της εποχής του, μεταπλάθοντας κάποιες λέξεις και επεκτείνοντας τη σημασία τους, αποφεύγει όμως να εισαγάγει ρητώς νέους όρους. Για τη φιλοσοφική έννοια της «διαλεκτικής» θα χρησιμοποιήσει το πιο κατανοητό «διαλέγεσθαι», ενώ θα χαρακτηρίσει τους σοφιστές με τα εύληπτα επίθετα «εριστικοί» ή «αντιλογικοί». Τόσο η «διαλεκτική» όσο η «εριστική» και η «αντιλογική» είναι όροι πλατωνικοί, εισάγονται όμως με έναν τρόπο που συμπαρασύρει τον αναγνώστη στην κατασκευή τους. Παρακολουθώντας στην *Πολιτεία* τη βαθμιαία εισαγωγή της «διαλεκτικής», βλέπει κανείς πώς από το κατανοητό «διαλέγεσθαι», περνάει στη διάπλαση του επιθέτου «διαλεκτικός» [άνθρωπος] και «διαλεκτική» [πορεία, οδός], για να εισαγάγει στο τέλος τον φιλοσοφικό όρο «διαλεκτική». Ακόμη και για τη βασική του φιλοσοφική κατηγορία, θα υιοθετήσει λέξεις που ήδη υπήρχαν στα ελληνικά: «είδος» ή «ιδέα», που στα μαθηματικά σήμαιναν σχήμα και στην ιατρική ομάδα ή κατηγορία – και οι οποίες, παραδόξως, παρότι καθαρά νοητές και αόρατες παράγονται από γραμματικό τύπο του ρήματος «ορώ». Κατά τη γνώμη μου, ωστόσο, η κυριότερη συμβολή του Πλάτωνα στον εμπλουτισμό της φιλοσοφικής ορολογίας είναι η καθιέρωση του ίδιου του όρου «φιλοσοφία». Κανείς δεν μπορεί να πει με ασφάλεια πότε ακριβώς εισάγεται ο τόσο οικείος αυτός όρος. Αν μείνει πάντως κανείς στα υπάρχοντα γραπτά κείμενα, διαπιστώνει με έκπληξη ότι, ενώ η φιλοσοφία θεωρούμε ότι έχει ξεκινήσει από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. στην Ιωνία, η ίδια η λέξη «φιλοσοφία» δεν συναντάται σε συγγραφείς ούτε του 6^{ου} ούτε του 5^{ου} αιώνα. Το ρήμα «φιλοσοφώ» απαντάται όλο κι όλο δύο φορές κατά τον 5^ο αιώνα και μάλιστα σε συμφραζόμενα μη φιλοσοφικά (η πρώτη βρίσκεται στον Ηρόδοτο, και η δεύτερη στον Επιτάφιο του Περικλή που μας μεταφέρει ο Θουκυδίδης). Προσωπικά πιστεύω ότι ούτε ο Θαλής ούτε ο Πυθαγόρας, ούτε καν ο Ηράκλειτος και ο Παρμενίδης θα αποκαλούσαν ποτέ τον εαυτό τους «φιλόσοφο». Δεν αποκλείεται να είναι η γενιά του Σωκράτη υπεύθυνη για τη βαθμιαία εισαγωγή του όρου. Το σίγουρο πάντως είναι ότι ο Πλάτων, σε όλο το έργο του, καταβάλλει εναγώνια προσπάθεια για να καθιερώσει τη φιλοσοφία ως την ανώτερη μορφή γνώσης και να οριοθετήσει το πεδίο της από ανταγωνιστικούς κλάδους όπως η ποίηση, η ρητορική και η πολιτική.

Ο Αριστοτέλης τώρα, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, δείχνει να μην εμπιστεύεται την καθημερινή γλώσσα με τις ασάφειες της και τα στολίδια της. Πιστεύει ότι για τη φιλοσοφία απαιτείται ειδικό λεξιλόγιο και ιδιαίτερος τρόπος έκφρασης, που στηρίζεται στη συνέπεια και στη σαφήνεια. Τα κείμενα λοιπόν του Αριστοτέλη είναι γεμάτα από φιλοσοφικούς όρους, και είναι προφανές ότι απευθύνονται στο ειδικό κοινό των μαθητών και των ομοτέχνων του. Όπως μάλιστα δηλώνει ο ίδιος:

*Μερικές φορές ίσως είναι αναγκαίο να πλάθουμε καινούργιους όρους [ονοματοποιείν], όταν δεν υπάρχει καθιερωμένη [κείμενον] λέξη σε σχέση με την οποία να μπορούμε να αποδώσουμε **σωστά κάποιον σχετικό όρο** (Κατηγορίαί 7α6-7). Και αν υπάρχει λέξη καθιερωμένη, γίνεται εύκολη η απόδοση σ' αυτήν του σχετικού όρου, όταν όμως δεν υπάρχει τέτοια λέξη, ίσως είναι αναγκαίο να πλάσουμε μια νέα [ονοματοποιείν] (στο ίδιο 7b10-12).*

Χαρακτηριστικό παράδειγμα επιτυχημένου νεολογισμού είναι ο αριστοτελικός όρος «εντελέχεια». Ο Αριστοτέλης τον πλάθει, για να εκφράσει την ενδιάθετη τάση των όντων να πραγματώσουν το «τέλος» τους, δηλαδή τον προδιαγεγραμμένο σκοπό τους. Χρησιμοποιεί συχνά ολόκληρες εκφράσεις ως όρους, πιο γνωστή από τις οποίες είναι

«το τι ην είναι». Η έκφραση αυτή («το τι ην είναι», που ο καλύτερος τρόπος να τη μεταφράσουμε στα νέα ελληνικά είναι ο κυριολεκτικός: «το τι ήταν να είναι»), αν και συντακτικά αδόκιμη, χρησιμοποιείται ως φιλοσοφικός όρος, που σηματοδοτεί τη βαθύτερη ουσία ενός πράγματος, αυτό που του έμελλε ή έπρεπε να είναι για να πραγματώσει τη φύση του. Είναι δυνατό να μην γνωρίζει ο Αριστοτέλης ότι ο μέσος Αθηναίος της εποχής του αδυνατεί να αντιληφτεί τι σημαίνει «εντελέχεια» και «τι ην είναι»; Προφανώς το γνωρίζει, αλλά δεν θεωρεί ότι η φιλοσοφία απευθύνεται στον μέσο άνθρωπο. Το φιλοσοφικό κείμενο θέλει μεγάλη προσπάθεια και ειδική παιδεία για να γίνει κατανοητό, και μέρος αυτής της παιδείας είναι ακριβώς η εκμάθηση των ειδικών όρων. Άλλωστε στην εποχή του Αριστοτέλη η γεωμετρία και η αστρονομία, ίσως και η ιατρική, ήταν ήδη απροσπέλαστες στον μέσο αναγνώστη – και αυτό δεν ήταν κάτι που θεωρούνταν κακό.

Αξίζει να παρακολουθήσει κανείς τον Αριστοτέλη επί το έργον. Κρατώντας στον νου μας πάντοτε το γεγονός ότι τα γραπτά του Αριστοτέλη δεν προορίζονται για δημοσίευση αλλά για προσωπική χρήση, ας δούμε πώς αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ορολογίας στις διάφορες ομάδες έργων του.

Στα λογικά του έργα, στο λεγόμενο *Όργανον*, ο Αριστοτέλης συμπεριφέρεται ως πρωτοπόρος εισηγητής ενός νέου κλάδου. Τα κείμενά του λοιπόν έχουν τη δομή σημερινών επιστημονικών εγχειριδίων και οι νέοι όροι εισάγονται με αυστηρούς ορισμούς. Δείτε πώς αρχίζουν τα *Αναλυτικά πρότερα* (24a1 κ.ε.)

Πρώτα πρέπει να πούμε ποιο είναι το αντικείμενο της έρευνάς μας και πού ανήκει αυτή η έρευνα. Η έρευνα μας αφορά την απόδειξη, και ανήκει στην αποδεικτική επιστήμη. Έπειτα πρέπει να ορίσουμε τι είναι «πρόταση», τι είναι «όρος» και τι είναι «συλλογισμός», και ποιος συλλογισμός λέγεται «τέλειος» και ποιος «ατελής»... Η «πρόταση» λοιπόν είναι λόγος καταφατικός ή αποφατικός, όπου κάτι αποδίδεται σε κάτι άλλο... Αποκαλώ «όρο» το στοιχείο στο οποίο αναλύεται η πρόταση, όπως το κατηγορούμενο και αυτό επί του οποίου κάτι κατηγορείται... Ο «συλλογισμός» είναι λόγος, όπου αν τεθούν ορισμένα πράγματα, κάτι άλλο από αυτά που έχουν τεθεί ακολουθεί κατ' ανάγκην, εξ αιτίας αυτών ακριβώς που έχουν τεθεί... Αποκαλώ «τέλειο συλλογισμό» αυτόν που δεν χρειάζεται τίποτε άλλο για να φανεί η αναγκαιότητά του.

Κατά πάσα πιθανότητα ο «συλλογισμός» και η «πρότασις» είναι νεολογισμοί του Αριστοτέλη, που παράγονται από τα χρησιμοποιούμενα «συλλογίζομαι» και «προτείνω», ενώ το «όρος» είναι μετάπλαση του Αριστοτέλη, από την αρχική σημασία του «ορίου» προς τη μετέπειτα λογική σημασία της λέξης.

Με τον ίδιο περίπου τρόπο ενεργεί ο Αριστοτέλης όταν γράφει για κλάδους που προϋπήρχαν μεν σε κάποια μορφή αλλά παίρνουν την οριστική τους μορφή στα εγχειρίδια του Σταγειρίτη – λ.χ. στη *Ρητορική* και στην *Ποιητική*. Έτσι στη *Ρητορική* εισάγει τον ειδικό όρο «ενθύμημα» ως «ρητορικών συλλογισμών» (ενώ η λέξη σήμαινε τη σκέψη ή το επιχείρημα), ενώ μεταπλάθει τον καθιερωμένο πλατωνικό όρο «παράδειγμα» (δηλαδή υπόδειγμα) σε «επαγωγή ρητορική» (1356b6-7). Στη δε *Ποιητική* μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τη συστηματική εισαγωγή της ειδικής ορολογίας του νέου κλάδου με διαδοχικούς ορισμούς λέξεων, οι οποίες ήταν κοινές στην καθομιλουμένη και για τις οποίες ο Αριστοτέλης διεκδικεί ένα καινούργιο νόημα (1449b23 κ.ε.): «ηδυσμένος λόγος», «λέξις», «μελοποιία», «πράξις», «ήθη», «διάνοια», «μύθος», «επεισόδιον», «λύσις» και «δέσις» της τραγωδίας, «στοιχείον φωνής», «απλούν όνομα», «γλώσσα», «φορά ονόματος» κοκ.

Στα βιολογικά του έργα, τα οποία καταλαμβάνουν το ένα τρίτο περίπου των γραπτών του και όπου ο Αριστοτέλης ανοίγει πρωτόγνωρους δρόμους έρευνας, η γενική μας αίσθηση είναι ότι ο Αριστοτέλης σέβεται τα ονόματα που δίνουν στα άπειρα ζωικά είδη που περιγράφει οι άνθρωποι που είναι εξοικειωμένοι μ' αυτά (γεγονός που σημαίνει ότι

στηρίχθηκε ιδιαίτερα στην επιτόπια έρευνα). Η αριστοτελική ορολογία εδώ καλύπτει γενικές διακρίσεις και ταξινομήσεις: έτσι θα εισαγάγει τους όρους «περίπτωση», «σύντηγμα», «κύημα» στο *Περί ζώων γενέσεως* ή τον όρο «έντομο» στο *Περί τα ζώα ιστορία*. Στα ηθικά του πάλι συγγράμματα το πρόβλημα που αντιμετωπίζει είναι διαφορετικό. Ο κλάδος απαιτεί από τον φιλόσοφο εγγύτητα στις κοινές γλωσσικές πρακτικές, αφού η ηθική είναι κριτική της καθημερινής συμπεριφοράς των ανθρώπων. Δεν χρειάζονται επομένως νέοι όροι. Εδώ ωστόσο το πρόβλημα είναι ότι οι άνθρωποι δεν έχουν δώσει συγκεκριμένα ονόματα σε επιμέρους πρακτικές. Καθώς λοιπόν ο Αριστοτέλης προσεγγίζει τις αρετές υπό το πρίσμα της αντίθεσης μεσότης–άκρα, όπου η μεσότης είναι το καλό και επαινετό και τα άκρα οι κατακριτέες υπερβολές, βρίσκεται πολλές φορές σε αδυναμία να περιγράψει επακριβώς τις παρεκκλίσεις της συμπεριφοράς.

Σε όλες τις αρετές η μεσότης είναι κάτι το επαινετόν, ενώ οι άκρα δεν είναι ούτε επαινετά ούτε σωστά αλλά ψεκτά. Τα άκρα όμως είναι τις περισσότερες φορές χωρίς όνομα, οπότε πρέπει να προσπαθούμε να πλάθουμε ονόματα γι' αυτά [ονοματοποιείν], ώστε να γινόμαστε σαφείς και ο ακροατής να μπορεί εύκολα να μας παρακολουθεί (Ηθικά Νικομάχεια 1108a17).

Στην πράξη ωστόσο σπάνια «ονοματοποιεί» ηθικώς – παράγει λ.χ. την αρετή της «πραότητας» από το επίθετο «πράος». Συνήθως περιορίζεται στη δήλωση ότι η τάδε αρετή ή κακία είναι «ανώνυμος».

Η πιο σπουδαία πάντως εργασία όσον αφορά τη φιλοσοφική ορολογία γίνεται στα φυσικά και μεταφυσικά έργα του Αριστοτέλη. Αρκεί να αναφέρουμε ένα απάνθισμα αριστοτελικών φιλοσοφικών όρων: «ύλη», «δύναμη», «ενέργεια», «θεωρία», «εμπειρία», «κατηγορία», «τόπος», «συλλογισμός», «επαγωγή», «απόδειξη», «υποκείμενο», «γένος», «είδος», «φυσική», «λογική», «θεολογία», «πιοητική», «φαντασία», «εντελέχεια», «συμβεβηκός». Όλες οι λέξεις αυτές πήραν το ακριβές φιλοσοφικό τους νόημα από τον Αριστοτέλη. Ποιοι από τους όρους αυτούς επινοήθηκαν για πρώτη φορά από τον ίδιο τον Αριστοτέλη και ποιοι απλώς μεταπλάστηκαν, δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί. Καθώς ο Αριστοτέλης γράφει για τον εαυτό του, δεν αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογήσει στο κοινό του το καινοφανές ενός όρου.

Όπως και να έχει το πράγμα, είναι γεγονός ότι με τον Αριστοτέλη η γλώσσα της φιλοσοφίας αλλάζει οριστικά. Όπως και η ίδια η φιλοσοφία, που ακόμη στον Σωκράτη και στον Πλάτωνα διατηρούσε την επαφή της με τον μέσο άνθρωπο, έτσι και η γλώσσα της για να γίνει κατανοητή προϋποθέτει μια εξοικείωση που προέρχεται μόνο από την ειδική εκπαίδευση. Η φιλοσοφία γίνεται η μήτρα των επιστημών, και η γλώσσα της η έκφραση της επιστημονικής γνώσης. Οι επίγονοι του Αριστοτέλη θα ακολουθήσουν την ίδια τάση. Αν και το βασικό αριστοτελικό λεξιλόγιο ενσωματώνεται στις μεταγενέστερες φιλοσοφικές θεωρίες, άλλη είναι η ακριβής ορολογία των Στωικών, άλλη των Νεοπλατωνικών, άλλη των Σχολαστικών του Μεσαίωνα. Είναι πάντως σίγουρο ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος από τη φιλοσοφική και την επιστημονική ορολογία που χρησιμοποιούμε ακόμη και σήμερα έχει καθιερωθεί από τον Αριστοτέλη.

Βασίλης Κάλφας

Καθηγητής Φιλοσοφίας

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης